

האונאה שתות*

א

לסוגיות רבות בתלמוד יש מבנה לוגי או אלגברי מובהק. חשיפת מבנה לוגי זה והטיפול הנכון בפרמטרים האלגבריים של סוגיה כזו עשוי לרוב להאיר אותה וגם לחשוף פינות חבויות שבתוכה, ולהעבירן למרכז הדיון והבירור התלמודי.

לשון אחרת: הבנת הסוגייה יכולה להרוויח הרבה מהצגה נכונה של "מבנה הנתונים" שלה, כלשונו של המונח המקצועי בעולם המחשבים. אם מצליחים במציאת מבנה נתונים "טבעי" והצגה נכונה של הבעיה, הרי שלמעלה ממחצית הפתרון כבר בידנו, ואנו בדרך להבנת-אמת של הסוגיה.

בדברים הבאים ניישם רעיון זה לנתוחה של נקודה אחת בסוגיית 'האונאה שתות' שבפרק הזהב במסכת בבא מציעא, סוגיא שהיא פתח ומבוא לסוגית 'תגרי-לוד', אחת הסוגיות החמורות והמרתקות שבתלמוד.

הקטע שבו נדון הוא קצר ביותר, ומצטמצם לשורות ספורות במשנה ודיון קצר בגמרא שבעקבותיה. להלן נצטט ממנו ומיתר המקורות מה שנצרך לענינו בלבד.

ב

במסכת בבא מציעא, דף מ"ט ע"ב שנינו: 'האונאה ארבעה כסף מעשרים וארבעה כסף לסלע, שתות למקח'. המשנה דנה בעסקת מכירה שבה עובר חפץ מסוים מבעלות מוכר לבעלות לוקח תמורת מעות. אלא שהמחיר אותו שילם הלוקח תמורת החפץ היה שונה ממחירו האמיתי והמקובל בשוק. הפרש זה הוא המכונה כאן 'אונאה'. אם המחיר ששולם עבור החפץ היה גבוה יותר ממחירו האמיתי הרי שהתאנה לוקח, ואם נמוך יותר, הרי שהתאנה מוכר. בכל מקרה עומדת על הפרק השאלה מהו גורלה של העסקה ומה יעשה עם האונאה.

מבחינה לוגית קיימות האפשרויות הבאות:

- א. המכר קיים, והאונאה במחילה ואינה חוזרת.
- ב. המכר קיים, והאונאה חוזרת.
- ג. המכר בטל, והחפץ והמעות חוזרים לבעליהם.
- ד. לצד שהתאנה הזכות לבחור בין ג' ל- ב', היינו בין ביטול המכר לבין קיומו עם החזרת האונאה.
- ה. לצד שהתאנה הזכות לבחור בין ג' ל- א' היינו בין ביטול המכר לבין קיומו עם מחילת האונאה.
- ו. לצד המאנה הזכות לבחור בין ב' ל- ג'.

* סוגיה זו נתלכנה בתלמוד ודבוק חברים והם בני אוחזתי ורעיי כאזחם לוי, ר' חיים סבתו משיבת מעלה אזחמים, ר' יוסף הררי מגורירורק, ור' דוד משען משיבת הקבוץ החדש, שצ"ו.

נבהיר את הדברים. בדיני ממונות בסכסוך שאין בו צד איסור, הכל תלוי ברעת הצדדים. וכל הסכם (או פשרה) המקובל עליהם, תקף. אנו דנים לכן במקרה שהצדדים אינם מצליחים להגיע לעמק השווה בנוגע לעסקה ולגורלה, והרי הם באים לבית הדין כדי שיכריע בענינם. ברור לכן שיהיה צריך לכפות את פסק־הדין לפחות על אחד הצדדים (ומבחינה מעשית רק על אחד מהם, כי אם שניהם אינם מרוצים מפסק־הדין, הרי יכולים הם להגיע להסכם שיהיה מקובל יותר על שניהם מחוץ לבית־הדין). כך, למשל, אם נניח (כדרכו של עולם) שהלוקח התאנה, והכרעת הדין היא לפי אפשרות ג', היינו שהמכר בטל, הרי שגם המוכר יכול לכפות את בטול המכר על הלוקח (מכיון שהזדמנה לו אולי בינתיים עסקה טובה יותר), גם אם הלוקח סבר וקבל ומחל על האונאה. אפשרויות ד' ו' באות לענות על אי־הסכירות לכאורה של ההכרעה הקודמת, בהשאירן בידי הצד המתאנה (במקרה זה, הלוקח) את זכות הבחירה בין ביטול המכר לבין קיומו עם קבלת האונאה חזרה או עם מחילה עליה. אפשרות ו' משאירה את הברירה דוקא ביד הצד המאנה (במקרה דנן, המוכר), והגיונה הוא בכך שאם כבר קונסים צד זה ומחייבים אותו לתקן את המעות, יש לפחות להשאיר בידו את הברירה כיצד לתקן מעוות זה, אם ע"י בטול המכר והחזרת המעות ואם על ידי קיומו והחזרת האונאה.

ברור שקביעת גורלה של העסקה לפי אחת האפשרויות דלעיל עשוי להיות מותנה במספר פרמטרים: גובה האונאה, הזמן שעבר משעת המכר ועד לתביעה, זהות הצד המתאנה והצד המאנה (מוכר לעומת לוקח, מומחה לעומת הדיוט), וכדומה. בדיוננו נתרכז בפרמטר הראשון בלבד, היינו גובה האונאה, והדרך בה הוא קובע את גורל העסקה. כמו כן, אין מבחינה זו הבדל (כפי שמתברר מהסוגיה) בין התאנה מוכר להתאנה לוקח, ולכן נדון בהמשך בצד זה או זה בלבד, לפי נוחיות הענין; הדיון בצד השני יהיה סימטרי.

ג

המשנה שהבאנו לעיל מכריעה כי הגבול (מבחינת גובה האונאה) הקובע את גורל העסקה הוא "שתות", היינו ששית (כ־16.7%). אם האונאה פחות משתות הרי היא במחילה, אם היא שתות המכר קיים והאונאה חזרת, ואם יתר על שתות המכר בטל.

בהמשך מביאה הגמרא מחלוקת תנאים בין רבי נתן ורבי יהודה הנשיא לגבי יישומו המעשי של עקרון זה. לרבי נתן, המקרים חתוכים: אין לאף צד - כולל הצד שהתאנה - זכות בחירה בין אלטרנטיבות שונות, וכל צד יכול לכפות על הצד שכנגד את גורל העסקה, לפי האפשרויות א', ב', ג', שצוינו לעיל, בהתאמה. לדעת רבי יהודה החולק עליו, ידו של הצד שהתאנה היא תמיד על העליונה, ואם האונאה היתה שתות או יותר, יכול צד זה לבחור בין בטול המכר לבין קיומו תוך קבלת האונאה חזרה, ובשני מקרים אלה הדין הוא אם כך לפי אפשרות ד'. וכלשון המשנה (שם, ג"א ע"א): "תן לי מעותי או תן לי מה שאניתני" למקרה שהתאנה לוקח, או כלשון הברייתא (שם, ג' ע"ב) למקרה שהתאנה מוכר: "תן לי מקחי או תן לי מה שאניתני".

ההלכה נפסקה כרבי נתן שהרי "ר' נתן דיינא הוא ונחית לעומקא דדינא" (שם, קי"ז ע"ב). אמנם הרמב"ם פסק (בהלכות מכירה פרק י"ב, הלכה ב') שאם האונאה יתר על שתות, הרשות ביד הצד שהתאנה לבטל את המקח, או לקיימו תוך מחילה על האונאה (היינו אפשרות ה'). מפרשיו מצדיקים פסיקה זו בנימוק שאם לא תאמר כן נמצא חוטא

נשכר, שהרי אם באונאה שהיא פחותה משתות המכר קיים והאונאה במחילה, תאמר שבאונאה גדולה יותר פקעה זכותו של הצד שהתאנה להסדר זה, וניתן לכפות עליו ביטול מקח? נושאי כליו של הרמב"ם דנים בנושא זה באריכות, והחולקים עליו ומעמידים את דברי ר' נתן על פשוטם עונים ומסבירים שאם כבר אפשרנו לצד שהתאנה לבטל את העסקה, סימן שעסקה זו עדיין לא באה לידי גמירא, ואם אין כאן גמר עיסקה הרי ששני הצדדים, כולל הצד המאנה, יכולים לחזור בהם ממנה.

נסכם את הדברים בטבלה הבאה:

יתר על שתות	שתות	פחות משתות	
ד	ד	א	ר' יהודה
ג	ב	א	ר' נתן
ה	ב	א	פסיקת הרמב"ם

ד

בהמשך הדיון לא נעסוק יותר בדיוקים אלה, ונתרכז בהכרעה המוסכמת ובמלות-הקוד המייצגות אותה: פחות משתות - מחילה, שתות - אונאה, יתר על שתות - ביטול. השאלה המרכזית שתעסיק אותנו היא: שתות של מה? של ה"מקח", היינו מחירו האמיתי של החפץ, או של ה"מעות", היינו הסכום ששולם בפועל עבורו?

הגמרא בתחילת דיונה במשנה דלעיל מביאה מחלוקת של רב ושמואל בענין זה. רב (ולפי גרסאות אחרות: רב כהנא) סובר: 'שתות מקח שנינו', ושמואל סובר 'אף שתות מעות שנינו'. כדי לנתח ולהבהיר מחלוקת זו, נתמקד למקרה של התאנה מוכר (שסביבו יתפתח דיונונו להלן בדברי הרמב"ם), ולשם המחשה נניח שערך המקח הוא 210 (מספר המתחלק ב-5, ב-6 וב-7).

דבריו של רב ברורים ואין בפירושם שום מחלוקת. האונאה היא שתות מהמקח, היינו ששית ממחירו האמיתי של החפץ, ובמקרה דנן 35. הגבול הקובע את גורל העסקה הוא אם כן 175 (175-35-210). אם הסכום ששולם בפועל היה בדיוק 175 האונאה חוזרת, פחות מכן העסקה בטלה, יתר על כן (ועד 209) היא במחילה, ואין ליחסיותה של האונאה לגבי המעות שום חשיבות או תפקיד בחשבון זה.

המצב מתואר אם כך על ידי התנאים הבאים:

מעות:	1	עד 174	ביטול
	175		אונאה
	176	עד 209	מחילה
	210		עסקה הוגנת
	211	ומעלה	התאנה לוקח, דיון סימטרי.

כאן המקום להעיר על שני קשיים עקרוניים בדבריו של רב, שכמדומני לא העירו עליהם המפרשים או הפוסקים. ראשית, יש לזכור שעיקר חידושה של הסוגיה הוא בקביעה שבאונאת שתות המכר קיים והאונאה חוזרת. שהרי דברים של טעם ושל שכל ישר הם שאם האונאה קטנה מאד הרי היא במחילה (שכך דרכו של שוק שאין בו מחירים אחידים וקבועים לחלוטין), ואם היא גדולה מאד הרי העסקה בטלה. והנה שיטתו של רב מחייבת שחידוש זה תקף אך ורק במקרה בודד, "נקודתי", שבו היתה האונאה בדיוק שתות מהמקח, ובדוגמא שלנו, מתוך טווח סכומים המשתרע נניח מ-1 ועד 400, רק אם שולם בדיוק 175 (או 245 למקרה שהתאנה לוקח) חל חידוש זה של אונאה. והרי ברור שהסיכויים למקרה זה הם קטנים ביותר, שלא לאמר אפסיים.

אמנם נכון שחלק ניכר מהמידות ומשיעורי המטבע המזכרים בעולמם של חז"ל הם על בסיס שש: האמה ששה טפחים, הסאה ששה קבין, הלוג ששה ביצים, הדינר שש מעות כסף, וכו'. ולכן יש אמנם סיכויי-מה שהסטייה תהיה שתות (ששית),¹ ובכל זאת עדיין מקרה זה של אונאה הוא נקודתי (אינו מתפרס על טווח שלם של סכומים) וסיכויי התממשותו בפועל קטנים. האם יטרחו חז"ל בהצגת עקרונות ודיון ארוך בהם, ועוד בתחומים מעשיים של מקח וממכר, למקרים נדירים כאלה?

זאת ועוד: לסברת רב, נקודת הגבול הקובעת את גורל העסקה לבטול מצד אחד, ולמחילה מצד שני, קובעת דין מיוחד לעצמה: אונאה. ודבר זה אינו מצוי כמעט בשיעורי חז"ל. בכל עשרות ומאות השיעורים שקבעו חז"ל בכל תחומי החיים לאיסור והיתר, חיוב ופטור, טומאה וטהרה, ועוד, תמיד קובע השיעור את הגבול שמעברו האחד נמצא האיסור (החיוב, הטומאה) ומעברו השני נמצא ההיתר (הפטור, הטהרה), ואילו נקודת הגבול עצמה מצטרפת תמיד לאחד הצדדים. וכאן, ישנם פנים משולשות להגדרה זו, כשהגבול קובע ברכה לעצמו ודין המחודש רק עבורו.² על שתי נקודות אלה נשוב ונדון בהמשך, ובינתיים נפנה לפירוש דבריו של שמואל. וכאן יהיה עלינו לדקדק ביותר, שהרי הלכה כשמואל, לפי הכלל הידוע שבמחלוקת רב ושמואל בדיני ממונות הלכה כשמואל (וכך אמנם הכריעו כל הפוסקים).

לדעת שמואל, השתות ששנינו במשנה היא הן למקח והן למעות. משתמע מדבריו שאם האונאה היתה שתות בחישובה יחסית לצד אחד (למקח או למעות) הרי שאין

1. תודתי לשומע אנונימי בכנס הגיון תשנ"ג, שהעיר לי הערה מעניינת זו.

2. בני אברהם נ"י העיר לי כי אטיס מצינו מקרה קרוב אם כי לא זהה בהלכות שבת שבו הגבול קובע דין לעצמו, עיין במס' שבת ח ע"א "אמר עולא ט ברה"ד..." וברא"ש שם, ועיין ברמב"ם הלכות שבת פרק יד הלכה ת. ועם זאת, ואף אם נמצא עוד מספר מקרים בודדים כאלה, עדיין יהיו מקרים אלו שוליים לכלל התפיסה של חז"ל בעניני שיעורין.

חשיבות לקביעת יחסה לצד שני, ובכל מקרה היא בחזרה. על כך יש להוסיף את המוסכם על הכל, שפחות משתות - מחילה, יתר על שתות - ביטול. אלא שאין הדברים הללו ממצים את כל המקרים מחד, ואינם מגדירים עד הסוף את התנאים בהם הם חלים מאידך. כדי להקיף את הנושא מכל צדדיו נתבונן בטבלה הבאה, המתארת את כל האפשרויות הלוגיות של כלל המצבים האפשריים.

למקח למעות	פחות משתות	שתות	יתר על שתות
פחות משתות	1 מחילה	2	3
שתות	4	5	6
יתר על שתות	7	8	9 ביטול

טבלה זו ממצה את כל האפשרויות הלוגיות של העסקה. משבצת 2 לרונגמא היא למקרה שהאונאה פחות משתות למקח אבל שתות למעות, משבצת 6 לאונאה שהיא שתות למקח ויתר על שתות למעות, וכו'. ברור לחלוטין שמשבצת 1 (פחות משתות למקח ולמעות) היא במחילה, ומשבצת 9 (יתר על שתות למקח וגם למעות) היא בביטול. ומה הדין ליתר המשבצות? אם נקבל את דברי שמואל כפשוטן הרי שכל העמודה האמצעית (משבצות 2,5,8) וכל השורה האמצעית (משבצות 4,5,6) הן ב"אונאה". האמנם? ומה עם יתר המשבצות? אבל האמת היא שלא כל המשבצות המסומנות יכולות להתממש בפועל. משבצת 5, למשל, היא בלתי אפשרית, שהרי אם האונאה היא בדיוק שתות למקח וגם שתות למעות, סימן שהמקח והמעות שווין, והיכן כאן אונאה?

למעשה, נתוח אלגברי אלמנטרי יראה שבמקרה שהתאנה מוכר (שהוא המקרה שאנו מתמקדים בו) כל המשבצות 8,7,5,4 אינן ברות-מושו! שכן אם נסמן את המקח ב-X ואת המעות ב-Y, הרי שמשבצות אלה מאופיינות ע"י:

$$X/6 \geq X-Y \geq Y/6$$

$$X/6 \geq Y/6 \quad \text{היינו}$$

$$X \geq Y \quad \text{ז"א}$$

בנגוד להנחה שהתאנה מוכרו מכאן שדברי שמואל מתייחסים למשבצות 6,2 שהן "אונאה", שהרי אין שום אפשרות אחרת לשתות למקח או למעותו

נותרה לנו אם כך משבצת 3 (פחות משתות למקח, יותר משתות למעות) בלתי מוכרעת. כדי לעמוד על דעתו של שמואל למקרה זה, הבה נמשיך את הנתוח האלגברי ונקבע את תחומי המעות לכל משבצת, תוך הנחה (כמקודם) שרמי המקח היו 210; שתות למקח היא לכן 35.

- משבצת 1:** $210 - Y < Y/6$ וגם $210 - Y < 35$
 $175 < Y$ וגם $180 < Y$
 ובסיכום: $180 < Y$
- משבצת 2:** $210 - Y = Y/6$ היינו $Y = 180$
 והאונאה היא לכן 30 ופחות משתות למקח.
 ובסיכום: $Y = 180$
- משבצת 3:** $210 - Y > Y/6$ וגם $210 - Y < 35$
 $Y < 180$ וגם $175 < Y$
 ובסיכום: $175 < Y < 180$

ניתוח דומה יראה שמשבצת 6 מתקיימת עבור $Y = 175$ ומשבצת 9 עבור $Y > 175$.
 לסיכום מתקבלת הטבלה הבאה:

למקח	למעות	פחות משתות	שתות	יתר על שתות
פחות משתות	[181, 209] מחילה	180 אונאה	[176, 179] אונאה?	
שתות	x	x	175 אונאה	
יתר על שתות	x	x	[1, 174] ביטול	

התאנה מוכר, מקח = 210

טבלה זו מבהירה מיד את הדין היחיד האפשרי למשבצת הבעייתית 3: אונאה. מחילה לא תיתכן שהרי אפילו אם הלוקח שלם 180, אין המוכר חייב למחול, על אחת כמה וכמה אם הוא שלם פחות (176 עד 179). וגם ביטול לא ייתכן שהרי אפילו אם הלוקח שילם רק 175 עדיין המכר קיים והאונאה בחזרה, כל שכן אם שילם יותרו ומכאן שדין אונאה חוזרת ששמואל התכוון אליו משתרע על טווח שלם של מעות: 175 עד 180. התמונה התבהרה כעת לחלוטין לפי הסכימה הבאה:

מעות: 1	עד 174	ביטול
175	עד 180	אונאה
181	עד 209	מחילה
210		עסקה הוגנת
211	ומעלה	התאנה לוקח

כפירוש זה לדברי שמואל תירצנו בבת אחת את שתי הקושיות שהעלינו לדעתו של

רב: מקרה האונאה החוזרת אינו 'נקודתי' ואין סיכוויי לכן בטלים; זהו תחום שלם של מעותו אין כאן גם דין מיוחד לנקודת-גבול בין שני שיעורין, אלא יש כאן שלשה תחומין עם שלש הכרעות-דין שונות, ואין כאן לכן שום תימה.

להשלמת התמונה נביא את הטבלה המסכמת המקבילה למקרה שהתאנה לוקח, והמקח היה 210:

למקח למעות	פחות משתות	שתות	יתר על שתות
פחות משתות	[211, 244] מחילה	x	x
שתות	245 אונאה	x	x
יתר על שתות	[246, 251] אונאה	252 אונאה	[253,-] ביטול

התאנה לוקח: מקח - 210

הדין מתבהר בסכמה הבאה:

מעות: 1	עד 209	התאנה מוכר
210		עיסקה הוגנת
211	עד 244	מחילה
245	עד 252	אונאה
253	ומעלה	ביטול

הגענו אם כן למסקנה ההכרחית שלשמואל, אם האונאה היא פחות משתות לצד אחד ויתר על שתות לצד שני (ונשים לב כי רק מקרה אחד כזה ייתכן אם התאנה לוקח, ומקרה יחיד מקביל שהתאנה מוכר), הרי זהו מקרה של אונאה חוזרת, ולא ייתכן בשום פנים להעמידו בביטול או במחילה.

ה

נבחן עכשיו כיצד דנו ופירשו גדולי הראשונים והאחרונים מקרה בעייתי זה של פחות משתות מצד אחד ויתר על שתות מצד שני. שתי פסיקות תמוהות ומוקשות של שניים מגדולי הפוסקים הראשונים (אחד ספרדי ואחד אשכנזי) הכניסו מהומה גדולה וערבוב שלם בדין זה, והרבה דיו נשפך והרבה קולמוסין נשתברו על ענין פעוט, שנתוח פורמלי אלמנטרי היה מעמידו על כנו בפשיטות.

נקודת המוצא היא דברי המרדכי בסוגיא זו, וז"ל (ס' דש):

משם רבינו משה הכהן מצאתי מכר שוה נ"א בס' או שוה ס' בנ"א דהשתא

ליכא לא שתות מקח ולא שתות מעות אלא לגבי חר הוי בטול מקח ולגבי אידך הוי מחילה, לעולם אזלינן בתר מקח הן לענין מחילה הן לענין בטול מקח דטעי אינשי בדמי מקח ולא טעו במעות. המרדכי מדבר על מקרה של התאנה לוקח ב־9 כאשר המקח הוא 51 והמעות הן 60, שאז ההונאה היא יתר על שתות למקח ופחות משתות למעות, וזו היא משבצת 7 בטבלת התאנה לוקח, או משבצת 3 למקרה המקביל של התאנה מוכר, וקובע שבכל מקרה הולכים אחר המקח. ולכן במקרה שהתאנה לוקח זהו בטול, ולמקרה שהתאנה מוכר, מחילה.

כבר הוכחנו למעלה שפסיקה זו בלתי אפשרית ונוגדת כל הגיון, והדבר בולט על ידי עיון בשתי הטבלאות.

נראה כעת כיצד השפיע פסקו של המרדכי על כל דברי הראשונים והאחרונים בענין. בעל שיטה מקובצת על אתר, דף מ"ט ע"ב ד"ה כי אמרינן, מביא בשם תוספות חיזונויות: ואיבעיא ליה לשר מקוצי אי איכא יתר משתות מקח ופחות משתות מעות... למאי חשבינן ליה. ואמר רבי יהודה דחשבינן ליה אונאה, דכיון דלא הוי מחילה ולא בטול מקח א"כ חשבינן ליה אונאה וה"פ כי אמרינן מחילה וביטול מקח היכא דליכא שתות משני צדדים פי' או איידי ואידי הוי פחות משתות או איידי ואידי הוי יותר משתות.

לשונו של רבי יהודה מרמזת שהוא אמנם ראה נכונה את הניתוח דלעיל ואף פסק כהלכה שמקרה זה הוא של אונאה חוזרת. ותימה במקצת שהריטב"א בחידושו, ד"ה מכר לו שוה שש בחמש, מעיר על כך:

ושאלו בתוס' היכא דליכא שתות מצד אחד, ואיכא פחות משתות מצד אחד ויותר משתות מצד אחד... ורבינו יהודה ז"ל אומר דחשבינן ליה הונאה... ואין זה מחזור, דהיכי עבדינן הונאה וליכא שתות משום צד, וכי פשרה אנו מטילין בין שני הצדדים. והנכון יותר דאזלינן בתר מקח. הריטב"א הבין אם כך שרבי יהודה פסק מה שפסק מטעם פשרה ומכיון שהוא לא קבל (ובצדקו) את נימוקו של רבי יהודה (כפי שהבין אותו), הוא דחה גם את הכרעתו, וחזר להכרעת המרדכי! אלא שהוא ז"ל הרגיש בכל זאת בקושי שבדבר, שהרי סיים 'ועדיין הדבר צריך עיון...'

המהרש"א במקום נגרר אחרי המרדכי, ואף ניסה לתלות את פסקו בדברי התוספות דף מ"ט ע"ב ד"ה שתות מעות נמי שנינו, שכתבו שאפילו למ"ד שתות מעות נראה יותר לילך אחר שתות מקח וכו'. אלא שכבר הוכיח בעל ה'פני יהושע' שהתוספות מתכוונים לענין אחר לחלוטין ואין שום קשר בין דבריהם לעניננו כאן. הגאון מהר"ם שיף אף הוא הבין את התוספות כמו המהרש"א, והביא במקום את דברי המרדכי, אלא שהוא ממשיך: ודבר זה תמוה מאוד ... ועוד דאם יהיה האונאה מועטה עד שיהיה מחילה גבי דמים יהיה בטול מקח וכשההונאה מרובה עד שתהיה שתות לגבי מעות יהיה אזלינן בתר מעות ויהיה המקח קיים וכן בהיפוך ועיין.

בחריפות רבה הרגיש הגאון בדיוק בקשיים שהובלטו במבנה הנתונים שהוצג לעיל.

1

הפסיקה שהוסיפה מבוכה לענין היא של הרמב"ם בספרו יד החזקה, הלכות מכירה פרק יב. לאחר שהסביר בהלכה ב' שאם האונאה היא שתות למקח או למעות, הן לקונה והן למוכר, הרי היא בחזרה, הוא מסביר בהלכה ג' שאם היא פחות משתות הרי היא במחילה. הוא מדגים זאת ע"י "מכר שוה שישים דינר בחמישים ופרוטה" היינו שהאונאה היא פחות משתות למקח אך יותר משתות למעות! (משבצת 3 בטבלה שהתאנה מוכר). ושתי קושיות בדבר:

ראשית, מה ראה הרמב"ם להדגים את ההלכה של פחות משתות על ידי מקרה בעייתי שהוא פחות משתות מצד אחד, ויתר על שתות מצד שני? והלא בהמשך, בהלכה ד', בבואו להדגים את ביטול המכר למקרה של אונאה יתר על השתות, הוא מזכיר "מכר שוה שישים בחמישים פחות פרוטה" שהוא אמנם יתר על שתות הן למקח והן למעותו שנית, הלוא ניתחנו את המקרה הבעייתי המוזכר בהלכה ג' והגענו למסקנה שהוא חייב להיות אונאה, ובודאי לא מחילה!

המגיד משנה¹ במקום מעלה את שתי הקושיות הללו ולאחר נסיון סרק לתרץ על ידי לפול כלשהו, הוא מציע "שהעיקר ראוי להיות לשונו שוה ע' בס' ופרוטה (היינו פחות משתות הן למקח והן למעות), ומה שנמצא בספרו ט"ס (טעות סופר)". 'לחם משנה' במקום מאריך מאד להסביר בחישובים שונים - שהם למעשה מיותרים לחלוטין אם משתמשים בחוקי השברים הפשוטים - את קושיות המגיד משנה, ואינו מוסיף על הענין תוספת של ממש, פרט לכך שהוא מנסה לנמק את דברי המגיד הקובע שהמקרה הבעייתי צריך להיות אונאה, "בדרך המיצוע בין ביטול למחילה...".

הטור (ח"מ סימן רכז סעיף ד), לגבי אונאה פחות משתות שהיא במחילה, מעתיק את דברי הרמב"ם כולל הדוגמא הבעייתית (שבה התאנה מוכר והאונאה פחות משתות למקח ויתר על שתות למעות!) אלא שבאופן מפתיע הוא מוסיף עוד דוגמא משלו: "מכר שוה ט' דינר בשבעים פחות פרוטה" המתאים למקרה של התאנה לוקח עם פחות משתות הן למקח והן למעותו ככל הנראה הניח הטור כמובן מאליו שדוגמתו של הרמב"ם היא למקרה התאנה מוכר עם פחות משתות משני הצדדים ולכן הוסיף דוגמא מקבילה להתאנה לוקח עם פחות משתות משני הצדדים, ולא חש לקושיותיו של הרב המגיד על הרמב"ם. מרן בית יוסף מעיר² במקום בצורה לאקונית וקצרה על הדוגמא שהעתיק הטור מהרמב"ם: "הרב המגיד תמה על נוסחא זו וכתב שהעיקר בנוסחת הרמב"ם כגון שוה ע' דינר בס' ופרוטה". ואין לטעות ולחשוב שהב"י לא הכיר את פסקו של המרדכי, שהרי מספר שורות לפני כן, בהערתו על סעיף ג', הוא מביא את דברי המרדכי במלואם. הב"ח במקום מזכיר את קושיית המגיד (ומוסיף שאפשר היה להקשות קושיה דומה במ"ש הטור "גבי יותר משתות כשמכר שוה ע' בס' ופרוטה דפסק דהוי בטול מקח, ואמאי הלוא הוא פחות משתות במעות", זוהי דוגמא שהטור הוסיף משלו), אך מבטל אותה כלאחר-יד, וקובע שאין צורך לתקן את לשון הרמב"ם, וכי כך פסק המרדכי, וכן התוספות (וכבר הערנו שדברי התוספות אינם נוגעים כלל לענין), "וכן הוא העיקר והכי נקטינן כמ"ש

3. מענין לציין שהערה זו של מהר"י קארו אינה נמצאת במהדורה הראשונה של הכית יוסף אלא רק במהדורה בתרא המכונה 'ברק הכית'.

10

הרמב"ם ורבינו ואין כאן ט"ס אלא הטעם כמ"ש התוספות והמרדכי, ומהריו"ך האריך בכאן בחשבונות שלא לצורך והניח הגהות הרב בצ"ע ול"ק ולא מירי". ופלא גדול על גאון חריף שלא שת לבו לקושי הבלתי אפשרי בפסקו של המרדכי; וכי מפני שהמרדכי פסק כן אי אפשר להקשות עליו?

נבוא לפסיקת השלחן ערוך והגהות הרמ"א. בחושן משפט רכו סעיף ג' כתב מרן "היתה האונאה פחות מעט בכל שהוא, כגון שמכר שוה שבעים בששים ופרוטה אינו חייב להחזיר כלום" וכו'. היינו, הוא סטה מלשון הרמב"ם ואימץ את תיקונו של המגיד משנה, מכח קושיתו. (ויש לזכור שמרן אינו סוטה בעקרון מלשון הרמב"ם אלא אם יש הכרח גדול בכך). בסעיף ד' דן מרן באונאה יתר על שתות ומביא את דוגמתו של הרמב"ם (שהיא אמנם יתר על שתות משני הצדדים), ומשמיט את הדוגמא השניה שהוסיף הטור מדעתו, וכפי שראינו (וכך העיר הב"ח) יש בה פחות משתות מצד המעות. והדברים נפלאים בדיוקם.

הרמ"א אינו מגיה בסעיף ג' ולא כלום, ולכאורה משמע שהוא מסכים לתיקון מרן בלשון הרמב"ם, ומכאן שהוא מכיר בקושיות הרב המגיד, ולכן אינו יכול לקבל את פסקו של המרדכי. אלא שבהמשך, בהגהתו לסעיף ד', הוא מביא את דברי המרדכי כלשונו ופוסק אותם הלכהו הסמ"ע מקשה אמנם קושיא זו על רמ"א, היינו שהוא סותר את עצמו מניה וביה, ה'טורי זהב' מנסה ליישב, ובכלל כל נושאי הכלים במקום וביניהם ה'שפתי כהן', 'קצות החושן', רע"א והגר"א - כולם נזקקים בצורה זו או אחרת לנושא סבוך זה, אלא שאין מקום ואין גם צורך להאריך בזה.

מאלף לראות את פסקו של 'ערוך השולחן' שם: "אם אין בכל צד שתות בשוה אלא שבצד אחד יש יותר משתות ובצד אחד פחות משתות... אולינן בתר שווי המקח, הן לענין בטול מקח הן לענין מחילה" וכו'. ולאחר שמסביר את עמדתו הוא מסיים "ומתורצת קושיית הה"ה והסמ"ע, וכ"כ הט"ז". הוא שוב חוזר לפסק המרדכי, בעקבות הרמ"א.

וכאן מקום אתנו להדגיש בלחש את שהראינו לעיל בעליל כי לאחר שפסק המרדכי את פסקו, הרי שרוב פוסקי ומפרשי אשכנז, ניסו להצדיקו בטעמים שונים, וגם אלה אשר תמהו עליו והניחו את הענין ב"צריך עיון גדול", לא העזו לסטות ממנו, ואמצו אותו להלכה, וכפי שעשו הטור והרמ"א, ואחריהם הב"ח ו'ערוך השלחן'. ואילו המגיד משנה (הספרדי) ואחריו ר' יוסף קארו, שאין כמותם להערצת הרמב"ם, לא היסטו לזנוח לשונו כאשר היא סתרה את ההגיון והחשבון. וכמליצתו של הרמ"ע מפאנו בתשובתיו (סי מ"ז): "והמגיד הקשה עליו קושיה חזקה מטבע המציאות וסגולת המספר...". אין זה מקרה; אלה קוי מחשבה אופייניים לשני בתי-מדרש שונים ביחסם להלכה ולתושבע"פ, ואין כאן מקום להאריך.

אחד הוא ה'פני יהושע' בין האחרונים שניתח נושא זה לאשורו, וכדאי להביא את דבריו. בחידושו על בבא-מציעא (מח ע"ב ד"ה בתוספות) הוא מביא את דברי המהרש"א שנסה לתלות את פסקו של המרדכי בדברי התוספות במקום, ד"ה שתות מעות נמי שנינו (וכפי שראינו כן סברו גם מהר"ם שיף וב"ח ורבים אחרים) ואומר "וכן היה נראה לפרש גם כן דברי התוספות בהשקפה ראשונה, אבל באמת סתימת ל' התוס' לא משמע כן וכו'", והוא מביא נימוקים לדבריו, ואח"כ ממשיך בדברים הנפלאים הבאים:

ועוד שגוף דין זה תמיה לי טובא, דאטו שתות מי כתיב באורייתא כדי שנאמר

שגזירת מלך היא, כהלכתא בלא טעמא, דבעינן דוקא שתות מצומצם בין שתות מקח בין שתות מעות, והלוא מקרא מלא דיבר הכתוב לא תונו, אלא שהדבר מסור לחכמים והם אמרו דעד שתות א"א לכוון המקח ומש"ה הוי מחילה טפי לא. ואם כן היאך נאמר דכשמכר לו והטעהו שתות מעות בצמצום כגון שמכר כ"ב ושליש בכ' לא הוי מחילה אלא אונאה כשהטעהו יותר כגון שמכר לו שוה כ"ד פחות משוה פרוטה בכ' נאמר דהוי מחילה משום שאין עליו שם שתות לא במעות ולא במקח וזה דבר שאין הדעת סובלו. ובאמת נתקשיתי מאד בזה, ואחר העיון ראיתי שגם המ"מ בפ"ו (ט"ס וצ"ל בפ"ב) מהלכות מכירה נתקשה בזה ומחמת כן הגיה לשון הרמב"ם והעלה גם כן היפוך גמור מדין הג"ל דלעולם מן שתות מעות ועד שתות מקח הוי בכלל אונאה ולא הוי בטול מקח אלא כשהוא פחות משתות משני הצדדים וכן נ"ל מסוגית הש"ס כמו שאבאר וכ"כ הבי"ש בש"ע לשון הרמב"ם ע"פ הגהת המ"מ ועיין שם בסמ"ע ובכ"ח באריכות ואין כאן מקום להאריך" ...

אכן דברים כדרכנות, ויש להם השלכה מעבר לסוגיא דנן. לפי אימרה חסידית ידועה, מעט מן האור מגרש הרבה מן החשך. אף אנו על פי דרכנו נאמר, מעט מן החשיכה המתימטית והפורמאלית יכול לגרש הרבה טעויות, בלבול ופלפולי סרק. והאמת תורה דרכה.